

بازتاب شعر جاهلی در شعر خواجه کرمانی

دکتر تورج زینی وند^۱

زینب منوچهری

تاریخ دریافت: ۹۳/۹/۶

تاریخ پذیرش: ۹۴/۶/۱۸

چکیده

اقتباس از شعر جاهلی، محدود به پارسی سرایان قرن‌های چهارم و پنجم نمی‌شود، بلکه شاعران قرن‌های ششم و هفتم و بعد از آن نیز، با تغییر رویکرد، به بهره‌گیری از آن پرداخته‌اند. خواجه کرمانی، شاعر مشهور قرن هشتم، با دو رویکرد متفاوت به تأثیرپذیری از شعر جاهلی پرداخته‌است؛ اول اینکه وی در زمینه‌ی ایستادن و گریستن براطلال و دمن، خطاب به ساریان، وصف سفر، و به ویژه، بیان فراق و غم هجران در کوچ یاران، با رویکردی مادی و زمینی به اقتباس از شعر جاهلی پرداخته است. هر چند که نوآوری و آفرینش‌های تصویری - تخیلی او در ایجاد فضای شعر جاهلی در این زمینه غیر قابل انکار است. دوم اینکه وی در زمینه‌ی تشبیب و تغزل شعری با ذکر نام عروسان مشهور جاهلی، و در باده سرایی و خطاب به ساقی، با رویکردی عرفانی به تأثیرپذیری و نوآوری در این زمینه پرداخته است، او در این رویکرد، معانی مادی و زمینی این شعرها را به سوی نمادهای عرفانی و معنوی سوق داده، و تحوّل بنیادی در این زمینه ایجاد کرده است.

واژه‌های کلیدی: شعر جاهلی، خواجه کرمانی، نمادپردازی عرفانی، ادبیات تطبیقی

دانسته‌اند. (ضیف، ۱۹۶۳: ۱۸۳/الحسینی، ۱۴۱۴: ۱۵۴).

«طرفه بن العبد» (ر.ک: الخطیب التبریزی، بی تا: ۷۷)، «زهیر بن ابی سلمی» (همان: ۱۲۰) و «امرؤ القیس» (همان: ۲۵) از مشهورترین شاعرانی هستند که در روزگار جاهلی در وصف اطلال و دمن به این اسلوب پرداخته‌اند.

وصف اطلال و دمن در شعر فارسی، تابع شعر عربی بوده است؛ به ویژه چنین ساختاری از ویژگی‌های فرهنگی و زبانی عرب به شمار می‌آمده است و اگر نمونه‌هایی از بازتاب و حضور آن در صحنه‌ی ادب فارسی، به ویژه پارسی سرایان قرن پنجم، دیده می‌شود، بیشتر به جهت سیادت دینی و فرهنگی قوم عرب بر ملت‌های فتح شده، از جمله ایران، بوده است. ضمن اینکه استعداد شگرف و نبوغ ایرانیان در استفاده از دستاوردهای ادبی فرهنگ عربی و تلاش برای آفرینش‌های تازه، امری انکارناپذیر می‌باشد (زینی وند، ۱۳۸۹: ۱۸).

کاربرد این ساختار در شعر فارسی، تابع چگونگی کاربرد آن در شعر عربی است؛ یعنی اینکه توصیف اطلال و دمن در عرصه‌ی شعر فارسی، - به مانند شعر عربی - ساختار و غرض مستقلی به شمار نمی‌آمده، بلکه پارسی سرایان، پس از مقدمه‌ی تغزلی - تحسری، بلافاصله به مدح ممدوح یا بیان دیگر موضوع‌های اساسی قصیده می‌پرداختند (زمردی و محمدی، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۵). شعر صدراسلام و شاعران اموی از این اسلوب جاهلی بسیار تقلید کرده‌اند. البته، نوآوری در شعر آنها کم بود، اما شاعران عصر عباسی در این زمینه دارای رویکردهای مختلفی هستند؛ برخی از آنها این مقدمه‌های سنتی را حفظ می‌کردند و برخی دیگر به تغییر در آن پرداختند و رنگ تمدنی و بدوی به آن دادند. گروه دیگر همچون ابونواس به استهزا و تمسخر آن پرداختند (محسنی نیا و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸۸). شعر «اطلال و دمن» همان‌گونه که در ادبیات عربی به اشعار «وقوف و آثار» تحوّل یافت در ادبیات فارسی نیز تحوّل یافت

(غنیمی هلال، ۱۳۷۷: ۲۵۴).

افزون براین، در توصیف‌های پارسی سرایان، مکان و منظره‌ی مورد توجه شاعر، به طور معمول به یک مکان ثابت، محدود می‌شود و «تعدد مکانی» به مانند آنچه که در شعر شاعران عرب دیده می‌شود، به چشم نمی‌خورد. هر چند که همین توصیف شاعران ایرانی از مکان‌های محدود و معدود، متعدد است؛ یعنی این شاعران توانسته‌اند ویژگی‌های یک صحنه‌ی واحد از زوایای گوناگون را با بیان تعبیرهای گوناگون توصیف کنند. این امر، نشانه‌ای از مهارت پارسی سرایان در آفرینش و نوآوری می‌باشد (زمرّدی و محمّدی، ۱۳۸۴: ۹۱).

اما اطلال و دمن، در شعر فارسی می‌تواند رمزی برای بیان تأمل در حقیقت فناپذیر جهان مادی باشد؛ این آثار و نشانه‌ها، رمز و تعبیری از سرا و کاشانه‌ای است که در حقیقت، روزگار ستمگر و بی وفا هیچ اثری از آن بر جای نگذاشته است. محبوب شاعر، یا از دنیا رفته است یا به سرزمین دیگری کوچ نموده است. سال‌های زیادی از رفتن وی می‌گذرد و دسترسی عاشق بدو تا حدودی غیر ممکن است. و شاید پرسش‌های متحیرانه‌ی شاعر که همراه با اضطراب و نگرانی است، دعوتی حکیمانه برای کشف معنای زندگی و تأمل در تناهی هستی است. (زینی‌وند، ۱۳۸۹: ۱۰).

بنابراین، می‌توان گفت: اطلال و دمن از دیرباز تحوّل بسیاری را سپری نمود است و می‌توان این سیر تحوّل را از ابتدا تا قرن هفتم و هشتم هجری را به سه دسته تقسیم کرد: ۱- اطلال و دمن، برای بیان غم و اندوه برجای مانده از دیار و کاشانه‌ی معشوق، یا محبوبی که دور شده است به کار می‌رفته و تصویری از واقعیّت مادی و حسّی داشته است. ۲- اطلال و دمن، رمزی برای بیان تمدن و فرهنگ با شکوه از دست رفته، مثل ساسانیان و غیره، شده که شاعران پارسی سرای قرن پنجم به خوبی از این تعبیر استفاده کرده‌اند و در خلال آن تحسّر و اندوه خود را در برابر عظمت فانی شده بیان داشته‌اند.

۳- گروه سوم، شاعران عارفی هستند که معانی مادی و زمینی آن را به رمزهای عارفانه تبدیل کرده‌اند و اطلال و دمن را برای رمزی از تجلیات و نشانه‌های خداوند تعالی در هستی بیان می‌دارند. و می‌توان گفت: خواجهی کرمانی از این دسته می‌باشد.

شاعر جاهلی هنگامی که قصد سرودن شعری در هر موضوعی داشته‌است، ابتدا سخن خود را با ایستادن بر اطلال و دمن خانه‌ی یار آغاز می‌نمود. سپس بر آثار بر جا مانده از محبوب می‌گریه و خاطرات گذشته‌ی خود را به یاد می‌آورد. گاه در یک بیت و گاه ابیاتی چند به این امر می‌پردازد. بنابراین، می‌توان وقوف بر اطلال و دمن را بارزترین ویژگی ساختاری شعر جاهلی دانست. پس از این درنگ، شاعر جاهلی، ساریان را مورد ندا قرار می‌دهد و از اندوه دل در فراق یار با او سخن می‌گوید و از وی تمنی دارد که کاروان را برای لحظاتی متوقف کند. اما در شعر عرفانی فارسی، مراد از ساریان، مرشد طریقت است که چنانچه ساریان در کاروان، ضبط نگاهبانی اشتران می‌نماید و کاروان را با احتمال و اثقال به وسیله‌ی شتران بار بردار به منزل می‌رساند، همچنین طریقت ضبط و نگاهبانی نفوس خلاق و تهذیب اخلاق و اوصاف و اعمال می‌نماید (ختمی لاهوری، ۱۳۸۷: ۸۷۹).

خواجه از دوستان خود می‌خواهد که به ساریان قافله بگویند؛ کاروان در حال حرکت را در سرای معشوق متوقف سازد تا به گریه و یادآوری خاطرات عاشقانه‌ی خود با معشوق بپردازد:

بگـویدای رفیقان ساریان را که امشب باز دارد کاروان را
(خواجهی کرمانی، ۱۳۷۴: ۳۷۴)

درهمین مضمون، «امرؤالقیس» نیز از ساریان می‌خواهد کاروان را نگه دارد تا دمی در فراق و غم منزل برجای مانده از خانه‌ی محبوبش، بگریه:

فِئَا نَبِّکِ مِنْ ذِکْرِی حَبِيبٍ وَ مَنْزِلٍ بِسِقَطِ اللّٰوِی بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوَمِلِ
(الخطیب التبریزی، بی تا: ۲۴)

این امر به وضوح در بیشتر قصیده‌های شاعران جاهلی دیده می‌شود. شاعر جاهلی در ابتدای قصیده‌های خود، بیت یا ابیاتی را به یاد معشوق و ذکر نام او اختصاص می‌دهد؛ گاه معشوق شخصی است خیالی، و گاه همدم و یار اوست. اسامی عروسان شعر جاهلی همچون: «سلمی»، «سعاد»، «لیلی» در شعر خواجو استعاره از محبوب و معشوق معنوی و ازلی می‌باشد. به عبارت ساده‌تر؛ اسامی محبوبه‌ها و منزل‌های آنان در شعر خواجو، رمز و نمادی از اسماء الهی و مقام‌های عرفانی است:

همانگونه که شاعر جاهلی با رسیدن به منزل‌های معشوق به وجد می‌آید، خواجو نیز با رسیدن به منزل محبوب به شادی و وجد می‌آید. ولی منازل سلمی در این شعر، کنایه از مقام‌های باری تعالی است و منظور از «سلمی» «حضرت حق» می‌باشد و شاعر رویکردی عرفانی به آن دارد:

بوی عبریست یا نسیم بهاران
باغ بهشت یا منازل سلمی
(همان: ۳۳۶)

خواجو از ابرهای تند بامدادی می‌خواهد که بر خانه‌ی «سُعدی» ببارند و بر خانه‌ی «سلمی» به طواف پردازند و به طلب سلامتی و سرسبزی برای خانه‌ی معشوق مشغول باشند:

ز رَارَضِ دَارِ سُعْدَى يَآ بَارِقَ الْعَوَادَى
طُف حَوْلَ رِبْعِ سَلْمَى يَآ ذَارِعَ الْبَوَادَى
(همان: ۷۷۷)

«زهیر بن ابی سلمی» نیز طلب سلامتی سرسبزی برای «ربیع» منزلگه محبوب می‌کند:

فَلَمَّا عَرَفْتُ الدَّارَ قُلْتُ لِرَبْعِهَا
أَلَا انْعَمِ صَبَاحاً دَارَ أَيَّهَا الرِّبْعُ وَاَسْلِمِ
(الشنقيطي، ۱۴۲۱: ۷۸)

«ربیع» از واژگان پربسامد شعر جاهلی است که برای وصف منزلگه بهاری معشوق

بوادی جواشیران رحّت فاصِعدِ عَلَی رَبِوَةٍ کَالنُّجُومِ الثَّوَابِ
 نظر کن بسوی خیام غوانی گذر کن بکوی عظام صواحب
 زیار و دیارم خبر ده که هستم اسیر غم هجر و العمر ذاهب
 (خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۶)

قافیه‌های این ابیات، واژگانی عربی است که از چیرگی وی بر زبان عربی حکایت می‌کند. او با ذکر واژگان شعر جاهلی همچون (رکاب، الفلا، السباسب، المطیات، الغیاهب، ربوه، خیام و غوانی) صحنه‌ای را به تصویر می‌کشد که یادآور دشواری‌های سفر در عصر جاهلی است.

۲-۴. باده‌سرایی و خطاب به ساقی

در شعر فارسی پیش از رودکی، خمربه‌ای سراغ نداریم؛ اما در شعر عربی، وصف شراب مثلاً در معلقه‌ی «طرفه بن العبد»، «عمرو بن کلثوم» و «عنتره بن شداد»، سابقه‌ای طولانی دارد. آنچه که در شعر جاهلی نمود بارزتری دارد؛ آن است که شاعر جاهلی، خمر را به عنوان وسیله‌ای برای زدودن غم و تسکین اندوه درونی خود بکار برده است. خطاب به ساقی و درخواست باده از وی ویژگی دیگر شعر باده‌سرایی در عصر جاهلی بوده است.

شاعر از ساقی در هنگام صبح درخواست جام شراب را می‌کند و تقاضا می‌کند تمامی باده را سرریز کند نه اینکه از آن باقی گذارد:

ساقیا وقت صبح آمد بیار آن جام را می پرستانیم در ده باده‌ی گلفام را
 (همان: ۱۷۷)

«عمرو بن کلثوم» نیز از ساقی درخواست می‌کند جام بزرگ شراب را در هنگام صبح به آنها بنوشاند و آن را باقی نگذارد:

مانده است (سجادی، ۱۳۷۰: ۲۸۶).

شاعر در این بیت، درخواست جرعه‌ای شراب بر خاک جانش را می‌کند تا بدین وسیله عاشق و شیفته شود؛ یعنی اینکه درخواست درک اسراری از حضرت حق تعالی می‌کند:

جرعه‌ای بر خاک میخوران افشان آتشی در جان هشیاران فکن
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۴۸۲)

۵-۲. بیان فراق و غم هجران در کوچ یاران

از آنجا که اعراب جاهلی به صورت قبیله‌ای زندگی می‌کردند و مدام در سفر بودند، گاه در پی این کوچ و سفرها شاعر از محبوب خود می‌برید؛ این دوری و جدایی، پرده‌های اندوه را بر جان و جسمش می‌کشاند. خواجو نیز به تأثیر از ادب جاهلی، ابیاتی زیبا در این باره به تصویر می‌کشد.

زمانیکه کجاوه‌های معشوق در روز رحیل به راه می‌افتند و در پی آن محمل‌ها اشک‌های ریزان سرازیر می‌شود، زمان جدایی و هجران فرا می‌رسد:

درین تیره شب کز دیار احبّا محامل روان گشت و الدمع ساکب
چو آوازه‌ی کوس رحلت برآمد سر آمد شب وصل و الفصل واجب
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۷)

«امرؤ القیس» نیز در این بیت، اشک ریزان دیده‌اش را به شکستن دانه‌ی حنظل تشبیه کرده است؛ زیرا حنظل، دانه گیاهی تند، مانند پیاز است که موجب سرریز شدن اشک می‌شود:

كَأَنَّ غَدَاءَ الْبَيْنِ يَوْمَ تَحْمَلُوا لَدَى سَمْرَاتِ الْحَيِّ نَاقِفُ حَنْظَلٍ
(امرؤ القیس، ۱۹۹۰: ۹)

چون تیره نبود روز من کز آه عالم سوز من مَدَّ الْغَمَامُ سُرَادِقًا أَعْلَى شَمَارِيخِ الذَّرَى
 راضی شدم کز کاروان بانگ درائی بشنوم أَكْبُوا وَأَفْقُوا أَثْرَهُمْ وَالْعَيْسُ تَحْدِي فِي الرِّبَى
 چون محمل سلطان شرف از سوی شام آمد برون رِيحُ الصَّبَا سَارَتْ إِلَيَّ نَجْدٍ وَ قَلْبِي قَدْ صَبَا
 خواجه به شبگیر از هوا هر دم نوائی می زند وَالْوَرَقُ أَوْرَقُ الْمُنَى يَتَلَوُ عَلَى أَهْلِ الْهَوَى
 (همان: ۳۵۳)

خواجه با واژگان «صَبَا و هَوَى» در بیت ۵ و ۹ صنعت «جناس تام» ایجاد کرده است. و در بیت ۶ «تشبیه ضمنی» و نامحسوس بکار برده است که هیئت آه و ناله‌ی سوزناک خود را در تیرگی و سیاهی به هیئت ابری تشبیه می‌کند که بر بلندای کوه، خیمه برپا کرده است و زیباتر آن که در درون مشبّه به نیز صنعت استعاره‌ی مکنیه بکار برده است که «ابر» را به «انسانی» تشبیه کرده که خیمه‌ای بر بلندای کوه‌ها زده است و وجه شبه آن تاریکی و سیاهی است که به وسیله‌ی سایه ایجاد شده است. ایستادن بر دیار معشوق و جاری نمودن سیل اشک، در شعر «عتره» بازتاب یافته‌است:

وَقَفْتُ فِيهَا قَلِيلًا رِيثَ أَسْأَلُهَا فَانْهَلْ دَمْعِي عَلَى الْخَدَّيْنِ مُنْسَجِحًا
 (عتره بن شداد، ۱۹۸۰: ۷۰)

خواجه نیز از معشوق درخواست می‌کند اندکی درنگ کند اما اشک امانش را نمی‌دهد و جامه‌اش را خیس می‌کند:

يَا مَنْ إِلَيْكَ مِيلِي قِفْ سَاعَةً قُبَيْلِي بِالْذَّمِّ مَعَ بَلِّ ذَيْلِي هَذَا نَصِيبُ لَيْلِي
 (خواجه‌ی کرمانی، ۱۳۷۴: ۷۷۸)

۲-۶. ذکر نام شاعران عربی و واژگان عصر جاهلی

شاعر، اسامی شاعران عرب را نام برده و خود را در فضل و تجرّ بیشتر از آنان معرفی می‌کند؛ «اعشی» از شاعران عصر جاهلی و مشهور به شعر خمر می‌باشد. در

يَا صَاحِبِي قَفِّ بِالْمَطَايَا سَاعَةً فِي دَارِ عِبَلَةَ سَائِلًا مَغْنَاهَا
(عترة بن شداد، ۱۹۸۰: ۶۶)

«قنادیل راهب»؛ یعنی چراغ‌های راهب که «امرؤ القیس» نیز در معلقه‌ی خود «مصاییح راهب» را به همین معنا بکار برده است:

ز طرف براقع درخشان دورخ شان چو در دیر هر قل قنادیل راهب
(همان: ۸)

يُضِيءُ سَنَاهُ أَوْ مَصَابِيحُ رَاهِبٍ أَمَالَ السَّلِيْطَ بِالذُّبَالِ الْمُفْتَلِ
(الشنقيطی، ۱۴۲۱: ۳۹)

«الأراک»: از واژه‌هایی است که در شعر جاهلی؛ و به معنای «درخت مسواک» بکار رفته است. این واژه در شعر خواجو بیان شده و میوه‌ی آن «ربرب» است که در معلقه‌ی «طرفه بن العبد» ذکر شده است:

مَرَرْنَا بِأَكْنَافِ نَجْدٍ وَبِتَنَا بَوَادِ الْأَرَكَ لَعَلِّي أَرَكَ
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۴۹۳)

خَذُولِ تُرَاعِي رَبْرَبًا بِخَمِيلِهِ تَنَاولُ أَطْرَافَ الْبَرِيرِ وَ تَرْتَدِي
(الشنقيطی، ۱۴۲۱: ۵۰)

خواجو به زیبایی با واژه‌ی «اراک» جناس تام ایجاد کرده است که اولی؛ به معنای درخت مسواک و دیگری به معنای «تو را بینم» بکار رفته است.

نتیجه

۱. بسامد کاربرد محتوا و واژگان شعر جاهلی دردیوان خواجو فراوان است. این موضوع اگرچه بیانگر نفوذ فرهنگی ادب عربی در جهان اسلام است، اما از سوی دیگر، بیانگر چیرگی و دانش خواجو در فرهنگ و ادب عربی است.

گونه‌هایم جاری شد.»

۲۹. «ترجمه: ای کسی که میل و اشتیاقم به سوی توست اندکی درنگ کن قبل از اینکه دامنم با اشک خیس شود، در حالی که این بهره‌ی شب من است.»

۳۰. «به خاطر زنان نازپرورده سینه چاک می‌کنیم و مرد را از خانه‌ی زنان زیبارو بیرون می‌کشیم.»

۳۱. «وزش بادها از جانب من به سوی خانه و منزل تو در سیر و حرکت هستند.»

۳۲. «ترجمه: ای یار من با مرکب‌ها ساعتی در خانه‌ی «عبله» درنگ کن تا از آن خانه‌ی ویران او بپرسم.»

۳۳. «آذرخشی که فروغ آن پرتو افشانی می‌کند همانند چراغهای راهبی می‌ماند که بر چراغ خود روغن می‌افزاید.»

۳۴. «از اطراف «نجد» گذشتیم و در وادی «اراک» شب را به صبح رساندیم به این امید که شاید تو را ببینم.»

۳۵. «ترجمه: آهوی بره رها کرده‌ای که با دیگر آهوان رمه در مرغزاری سرگرم چراست و کناره‌ی میوه‌های رسیده‌ی درخت «اراک» را می‌خورد و با برگهای آن خود را می‌پوشاند.»

فهرست منابع

۱. الأعشى (۱۹۹۴) دیوان الأعشى الأكبر، شرح؛ میمون بن قیس، الطبعة الثانية، بیروت، دارالکتب العربی.
۲. إمرو القیس (۱۹۹۰) دیوان امرؤ القیس، تصحیح؛ محمد رضامرو، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۳. الحسینی، سید جعفر (۱۴۱۴) تاریخ الادب العربی فی العصر الجاهلی، قم، انوار الهدی و دارالاعتصام.
۴. ختمی لاهوری، ابوالحسن عبدالرحمان (۱۳۸۷) شرح عرفانی غزلهای حافظ، چاپ ششم، تهران، قطره.
۵. الخطیب التبریزی، ابو زکریا یحیی بن علی بن محمد الشیبانی (بی تا) شرح المعلقات العشر، بیروت، دارالأرقم.
۶. خواجوی کرمانی (۱۳۷۴) دیوان، تصحیح احمد سهیلی خواساری، تهران، مروی، پارژنگ و مرکز کرمانشناسی.
۷. زینی وند، تورج (۱۳۸۹) بررسی و تحلیل تطبیقی بازتاب شعر جاهلی در شعر فارسی قرن پنجم، طرح پژوهشی، دانشگاه رازی کرمانشاه.
۸. سجادی، سید جعفر (۱۳۷۰)؛ فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چاپ اول، پیشگام.
۹. الشنقیطی، احمد الأمین (۱۴۲۱) شرح المعلقات العشر و اخبار شعرائها، حَقَقَهُ و اتمَّ شرحه: محمد الفاضلی، بیروت، العصریه.
۱۰. ضیف، شوقی (۱۹۶۰) تاریخ الأدب العربی فی العصر الجاهلی، الطبعة الثامنة، قاهرة، دارالمعارف.
۱۱. عمروبن کلثوم (۱۹۹۹) دیوان، تصحیح عبدالقادر محمد بابو، سوریه، حلب، الطبعة الأولى، دارالقلم العربی.

۱۲. عنتره بن شداد (۱۹۸۰) دیوان عنتره بن شداد، شرح: فوزی عطوی، الطبعة الثالثة، بیروت، دارالصعب.

۱۳. غنیمی هلال، محمد (۱۳۷۷) ادبیات تطبیقی، ترجمه: مرتضی آیت الله زاده‌ی شیرازی، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.

۱۴. الفاخوری، حنا (۱۳۸۶) تاریخ ادبیات عربی، ترجمه: عبدالمحمد آیتی، چاپ هفتم، تهران، توس

۱۵. کعب بن زهیر، (بی تا) دیوان کعب بن زهیر، شرح: عمر فاروق الطباع، دارالأرقم.
 ۱۶. الـکک، ویکتور (۱۹۸۶) تأثیر فرهنگ عرب در اشعار منوچهری دامغانی، الطبعة الأولى، بیروت، دارالمشرق.

۱۷. لبید بن ربیعہ العامری، ابو عقیل (۱۹۹۳) دیوان، تصحیح و شرح عمر فاروق الطباع، الطبعة الأولى.

ب. مجلات

۱۸. انوری، حسن (۱۳۷۹) طرز سخن خواجه، دانشگاه تربیت معلم تهران، صص ۸۳-۱۰۰ نخلبندی شعراء، مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت خواجهی کرمانی، تدوین و ویرایش؛ احمد امیری خراسانی، مرکز کرمان شناسی با همکاری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. چاپ اول.

۱۹. تجلیل، جلیل (۱۳۷۹) نخلبندی شعراء، صص ۲۱۷-۲۲۴ نخلبندی شعراء، مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت خواجهی کرمانی، تدوین و ویرایش؛ احمد امیری خراسانی، مرکز کرمان شناسی با همکاری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان. چاپ اول.

۲۰. زمردی، حمیرا و احمد محمدی (۱۳۸۴) وصف اطلال و دمن در شعر فارسی و تازی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، شماره ۵۶ (۲) ۱۷۵، صص

